

ገጽ ፩

USRP 25125THIA

Մասնագիտու թյու նը. - Հայր ց պատմու թյու ն- 5.00.01

[illegible]

ሀይለማርያም

Աշխատանքը կատարվել է Երևանի խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական
ինստիտուտի Ընդհանուր պատմություն ամբիոնում

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

1. ՀՀ ԴԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գ. Բ. Ղարիբջանյան:

2. Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. Դիւրյան:

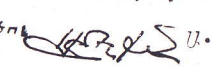
3. Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Գ. Թումանյան:

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 4 ապրիլ 1997 թ.,
ժամը 19-ին, ՀՀ ԴԱԱ Պատմության Ինստիտուտի պատմական գիտությունների
դոկտորի գիտական աստիճան շնորհող 004 Հայոց պատմության մասնագիտական
խորհրդի նիստում /375019, Երևան, մարշալ Բաղդամյանի պող. 24 գ/:

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԴԱԱ Պատմության Ինստիտու-
տի գիտական կաբինետում

Սեղմագիրը առաքված է , 26, , 1997 թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, պատմական գիտություն-
ների թեկնածու Ա. Ա. Մեղրոնյան

ԱՇԽԱՏԱՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՎԵԼ Ե ԵՐԵՎԱՆԻ Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

1. Հարցադրման արդիականությունը: Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրա-
կան շարժման պատմությունը և դրա առնչությունները բախտակից ժողովուրդ-
ների պատմության հետ դարերի խորքից են գալիս: Դարերի պատմություն
ունեն և հայ-իտալական հարաբերությունները:

Սկսած 5-15-րդ դարերից, երբ Հայաստանում ստեղծված ծանր ու դժվարին
պայմանները սկիզբ դրեցին զանգվածային արտագաղթի. ի թիվս այլ երկրնե-
րի, հայերը դադրեցին նաև իտալիա՝ հիմնելով իտալահայ գաղութը: 13-15-րդ
դարերում՝ առաջվելով իտալացիների հետ, նրանք առևտրի և արհեստների
միջոցով հարաբերությունների մեջ մտան Չեռովայի և Վենետիկի հանրապե-
տությունների հետ:

Հայ-իտալական շփումները հատկապես աշխուժացան Նիկիկիայի հայոց թա-
ղավորների Օրոք:

16-րդ դարի սկզբին իտալիայում տպագրվում են հայերեն առաջին գրքերը:
1512 թ. Վենետիկում Հակոբ Միղապարտը հրատարակեց Որբաթագիրքը, ապա՝
Պատարագատիրը /1512-թ./, Սղթարքը, Պարզատումարը, Տաղարանը /1513 թ./,
որոնք կրոնա-բարոյական, բժշկական ու տոմարագիտական արժեք ունեն:

1717 թ. Միկիթը Սեբաստացին Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում հիմնեց Միկի-
թարյան միաբանությունը, որը հսկայական աշխատանք կատարեց հայոց պատ-
մության ու մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում: Այս իմաստով
Միկիթարյան միաբանությունը յուրատեսակ մի կամուրջ դարձավ հայ-իտալա-
կան կապերի ամրապնդման գործում:

Աշխատությունում հայ-իտալական հարաբերությունները ներկայացվում
են 19-րդ դարի կեսի իտալական, ազգային-ազատագրական շարժման համապատ-
կեցում, դրանց՝ հայ ազատագրական շարժման վրա ունեցած ազդեցություն-
ների, հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների կողմից իտալական ազգա-
յին-ազատագրական պայքարին տրված դեմահատականների առնչությամբ:

2. Ուսումնասիրության մեթոդը: Աշխատության համար մեթոդաբանական

հիմք են հանդիսացել պատմականության ուսումնասիրության սկզբունքը, հայ, ռուս և օտարազգի պատմաբանների կողմից այդ բնագավառում դրված գիտական աշխատությունները և փորձը:

3. Որսումնասիրության առարկան. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական ծանր դրությունը հայ գործիչների ու շահրու-
թյունը բնիկների համալսվողական-ուսանելան, ինչպես նաև եվրոպական Պուլգեպպե Մաճիսի, Պուլգեպպե Գարիբալդիի և Կամիլլո Կավուրի ղեկավարած 1859-1860 թթ. իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների վրա, որը և դարձել է քննարկվող տոնախոսության հիմնական խնդիրը:

4. Որսումնասիրության Օբյեկտը. Ընդհանրացնող մեծագրական աշխատանքի ստեղծումն է: Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների ֆունի վրա հայ հասարակական գործիչները զարգացնում էին իրենց տեսակետները հայ ազգային-ազատագրական շարժումների վերաբերյալ: Աշխատության մեջ խոս-
դիր է դրվում տալ նաև հայ գործիչների վերաբերմունքն իտալական շար-
ժումների ժամանակ Մ. Մալապիետան, Հ. Մուլապիետան, Ս. Բալվորյանը, Է. Տնտեսյանը, Ստ. Ոսկանյանը, Մ. Պեշկեթաշլյանը, Պ. Մորատուելյանը, Մ. Օրմանյանը, Ավ. Ահարոնյանը և ուրիշները, որոնք ազատագրական շարժ-
ման ընթացքում գտնվել են իտալիայում, ակադեմիա եղել, ղեկավարել դո-
րանք, ուսանելի դասեր քաղել:

5. Որսումնասիրության նպատակն ու խնդիրը: Որսումնասիրության հիմնա-
կան նպատակն է քննական վերլուծության միջոցով, մամուլի, արխիվային
նյութերի և պատմագիտական աշխատությունների հիման վրա համակողմանի-
րեն ներկայացնել 19-րդ դարի 50-60-ական թթ. հայ հասարակական մտքի
զարգացման պատմությունը: Հայ խոշոր գործիչներից շատերը իմաստավորում
էին իտալական պայքարի առաջնորդների վիկտոր-Էմանուել Երկրորդի, Կամիլ-
լո Կավուրի, Պուլգեպպե Մաճիսիի և Պուլգեպպե Գարիբալդիի ղաղափարները
ու ցանկություն էին հայտնում նման անհատներ տեսնել նաև հայ իրականու-
թյան մեջ:

Որսումնասիրությունում խնդիր է դրվում նորովի, ժամանակակից գիտու-

թյան նվաճումներին համապատասխան արժեքավորել կուտակված նյութերը:
Մշակվել է ընդհանրացնող հայեցակարգ/կոնցեպցիա/ իտալական ազգային-ազա-
տագրական շարժումների վերաբերյալ հայ հասարակական հոսանքների դիրքո-
րոշման մասին:

6. Գիտական նորությունը այն է, որ ստեղծվել է գիտական աշխատություն,
որտեղ արժեքավորվում են հայ ժողովրդի առաջադեմ գործիչների դրական
վերաբերմունքը և նրանց կապերը իտալական շարժման հետ:

Հանդամանորեն քննարկվում են , , Երիտասարդ Իտալիայի, , և , , Երիտասար
Հայաստանի, , առնչության հարցը:

Ատենախոսության մեջ կարևորվում է նաև Ավ. Իսահակյանի , , Գարիբալդի-
ականը, , պատմածքի պատմական հենքը:

7. Աշխատության տեսական և գործնական նշանակությունն այն է, որ հա-
մապարփակ գաղափար է տալիս իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների
մասին:

Աշխատությունը գիտա-գործնական բնույթի է: Պատմաբանները կարող են
Օգտագործել աշխատության որոշ դրույթները բուհական և դպրոցական պատ-
մության դասագրքեր դրելիս, հատուկ կուրսերի դասընթացներ կարգադրիս,
ինչպես նաև գիտա-հետազոտական աշխատանքների ժամանակ:

8. Աշխատության քննարկումը: Ատենախոսությունը քննարկվել է Խ. Աբով-
յանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի ընդհանուր
պատմության ամբիոնի 1994 թ. մարտի 17-ի նիստում: 1976-1995 թթ.
նույն թեմայով բազմաթիվ ղեկավարումներ են կարգադրվել ինստիտուտի պրո-
ֆեսորա-դասախոսական ղեկական նստաշրջաններում: Երեք դրույթներ և
երեսունից ավելի հոդվածներ են տպագրվել հանրապետության գիտական մա-
մուլում:

9. Աշխատության կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է առաջա-
բանից, չորս գլխից, եզրակացությունից, Օգտագործած գրականության, ար-
խիվային նյութերի, մամուլի ցանկից և հավելվածից:

Ատենախոսության առաջաբանում բացահայտվում են երկու բախտակից ազգե-

րի՝ հայերի և իտալացիների պատմական միևնույն ճակատագիրը:

19-րդ դարի սկզբին, պատմական ճակատագրի բերումով, իտալիան նույնպես մասնատվեց և իտալացիներն ու հայերը դարձան բախտակիցներ: Երկու ժողովուրդների պատմական ճակատագրերի միջև որոշակի նմանություններ և ընդհանրություններ էին առաջանում: Դրանք ժամանակին նկատել են ինչպես հայ, այնպես էլ իտալացի հեղինակները:

Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները ավարտվեցին 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, սակայն արձագանքները հայ մամուլում շարունակվեցին նաև անցյալ դարավերջին:

Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին հայ իրականությունում հրատարակվում էին ինքնուրույն, ինչպես և եվրոպական ու ռուսական մամուլից թարգմանաբար տպագրվող բազմաթիվ նյութեր:

Ատենախոսության մեջ ըստ արժանվույն է գնահատվում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության վերաբերյալ այն կարևոր աշխատությունները, որոնց հեղինակներն անդրադարձել են հայ-իտալական հարաբերություններին: Վերլուծվում է նաև հիմնահարցի հետ առնչվող պատմագիտական մի շարք աշխատություններ ու հոդվածներ:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի լեռնի անհատական արխիվում հայտնաբերվել է մեծանուն պատմաբանի, Մանուկ Հայաստան, Մի գլուխ հայ հասարակական մտքի զարգացման պատմությունից՝ աշխատությունը՝ դրված Երևանում, 1932 թվին: Լեռնի աշխատությունը հարուստ է փաստական նյութերով և ներկայացնում է պատմական այդ ժամանակի իրական ուրվագիծը:

„Մանուկ Հայաստանը, պատմաբանի դրած վերջին աշխատություններից մեկն էր: Լեռնի հիշյալ աշխատությունն իր տեղը չի գտել նրա „Երկերի ժողովածուի“, ակադեմիական հրատարակության 10 հատորների մեջ¹:

1 Լեռ, „Մանուկ Հայաստան“, տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի Լեռնի անհատական արխիվում, 289 էջ, ձեռագիր:

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄՆԵՐԸ 18-րդ դարի 80- 19-րդ դարի 70-ական թթ./

Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումներն ու նեխն հակաշեղջակայք, ազատագրական բնույթ և ուղղված էին ավստրիական բռնապետության դեմ: Դրանք սկսվել են դեռևս 18-րդ դարի 80-ականներից և շարունակվել մինչև իտալիացի միավորման ժամանակաշրջանը՝ 19-րդ դարի 70-ականները:

Իտալիան Տրապունոյան կայսրության ժամանակաշրջանում գտնվում էր իսպանական և Նրանսիական տիրապետության, իսկ 1815 թ. Վիեննայի կոնգրեսից հետո մասնատվեց ու բաժանվեց ութ մասի: Այս անգամ էլ ընկավ Ավստրիայի տիրապետության տակ:

Լոմբարդա-Վենետիկյան մարզը, Տոսկանան, Պարմի, Մոդենի հերցոգությունները, Լուկկայի ոչ մեծ իշխանությունը գտնվում էին Ավստրիական կայսրության կազմում: Պապական մարզը, որտեղ իշխանությունը կենտրոնացել էր Գիոս 7-րդի ձեռքին՝ ստեղծվել էր թեոկրատիա, և Սարդինիայի թագավորությունը կիսանկախ վիճակում էին: Երկու Միջիլիանների թագավորությունում հաստատվել էր բուրժուական դիմադրություն: Ահա այս պայմաններում էր, որ իտալական ժողովուրդը պայքար էր մղում իր ազգային միասնության և անկախության համար: Միաժամանակ զա պայքար էր նորի՝ կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ: Այնուամենայնիվ, Ապենինյան թերակղզում ֆեոդալական կարգը և մաքսային քաղաքականությունը արգելակում էր տնտեսության զարգացմանը: Իտալիայում գոյություն ունեցող ազգային միասնական շուկա:

Իտալական փոքր պետություններում ամբողջովեց բացարձակ միապետությունը և երկրում սկսեց իշխել հետադիմությունը:

Ֆրանսիայում բուրժուաների ռեստավրացիայի շրջանում զգալի զարգացում ապրեց կարճոճարիների լաճիագործների շարժումը և այնտեղից անցավ իտալիա: Ղաղտնի ընկերության շարքերում գործում էին բուրժուազիայի, գիտականության և քաղաքի ժողովրդական խավերի ներկայացուցիչները: Նրանք իտալիայի ազատագրման հարցը առաջ քաշելիս հենվում էին դավադրական վեհ-

սակար մեթոդի վրա Երեւոյնարեոնարիներ շարժման նպատակն էր բացարձակ միապետութեան փոխարինումը սահմանադրական կարգով:

1820-1821 թթ. հեապոլի թագավորութեան սկսվեց հեղափոխութեան: Իտալական հեղափոխական շարժումը, որը շատ թույլ էր, պարտկեց իրան Օգոստոսի նաև,, Սրբազան դաշինքը,, և հեղափոխութեան պարտութեան հետ Սկստիական զորքերը մնացին իտալիայում:

Իտալիայում հեղափոխական վերելքն սկսվեց 1830 թ. Երանսիական հեղափոխութեան անմիջական ազդեցութեան տակ: 1830 թ. կարբոնարիներին փոխարինելու եկավ նոր սերունդը և սկսվեց ազգային-ազատագրական շարժման նոր փուլը: 1831 թ. Չ. Մաքսիմիլիան Մարսելում կազմակերպեց,, Երիտասարդ Իտալիա,, կազմակերպութեանը և հրատարակել սկսեց նույնանուն ամսագիր, որն անկեղծ և անկեղծ տեղափոխում էր իտալիա,, Երիտասարդ Իտալիան,, առաջադրում էր,, Հանրապետութեան և միասնական իտալիա,, Լոգոսը: Կազմակերպութեան ամենամեծ ծառայութեանն այն էր, որ իտալիայի պատմութեան մեջ առաջին անգամ քարոզեց իտալիայի միավորման և անկախութեան հարցը: Չ. Մաքսիմիլիան և նրա համախոհները գտնում էին, որ իտալիայի միավորումը պետք է կատարվի չնեքեքից,, հեղափոխական ապստամբութեան միջոցով և հրաշակվի դեմոկրատական հանրապետութեան: Նույնատիպ կազմակերպութեաններ հիմնվեցին Եվրոպայի մի շարք երկրներում: Չ. Մաքսիմիլիան և իր համակերպական հեղափոխութեան և 1834 թ. նա դարձավ նաև,, Երիտասարդ Եվրոպա,, կազմակերպութեան հիմնադիրը, որը դոյառեց ընդամենը 2 տարի: Այդ կազմակերպութեաններն իրենց ազդեցութեանն են ունեցել Եվրոպական երկրների հեղափոխական շարժումների վրա:

1848-1849 թթ. հեղափոխութեան հետ չլուծվեց իտալիայի վերամիավորման հարցը: Կատմական այդ մեծ առաքելութեանը վերակազմ էր 1859-1860 թթ. իտալական հեղափոխութեանը: Այդ ժամանակաշրջանում,, իտալական շարժումը միատարր չէր. չափավոր-լիբերալները, որոնք հանդես էին գալիս երկրի միավորման համար,, վերելք,, և ազգային-հեղափոխականները, որոնք ձգտում էին իտալական դեմոկրատական հանրապետութեան ստեղծել,, 19-րդ դա-

I "Восемьдесят лет", М., 1959, т. 6, с. 532.

րի կեսին իտալական շարժման չափավոր-լիբերալ ուղղութեան ղեկավարն էր Սարդինիայի վարչապետ Կ. Բենգոյի չափավորը /1810-1861/ ավելի ուշ՝ Վիկտոր-Էմանուել Երկրորդը: Իսկ ազգային-հեղափոխականների ղեկավարները Չ. Մաքսիմիլիան /1805-1872/, Չ. Գարիբալդին /1807-1882/, Կարլո Կատտանեոն /1801-1869/ և ուրիշները: Իտալական հեղափոխութեանը իր ավարտին հասավ /1870 թ. սեպտ. 20-ին/, որտեղ ազգային ղեկ խաղաց Չ. Գարիբալդիի ազատագրական առաքելութեանը: Այնուամենայնիվ, իտալիայում հաստատվեց սահմանադրական միապետութեան, ուր իշխանութեանը կենտրոնացված էր Վիկտոր-Էմանուել Երկրորդ թագավորի ձեռքում:

Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները լինելով ժամանակի դեմոկրատական, և առաջադիմական շարժումներից մեկը, նրանց պայքարի հերոսական օրինակը ոգեշնչման աղբյուր է հանդիսացել հայ զործիչների համար:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՐԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿԱՅԱՍՏԱՆԻ 19-րդ դարի ԿԵՆՏՐՈՆԻ

19-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանը, պատմական Հակատագրի բերումով, շարունակում էր մնալ երկու հատվածների բաժանված: Արևելյան Հայաստանը 1828 թ. թուրքմենչայի պայմանագրով շահական Պարսկաստանի քաղաքական տիրապետութեանը անցավ Ռուսաստանին: Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կապերի մեջ մտավ Ռուսաստանի հետ: Ու պատմական մեծ իրադարձութեան էր:

Արևմտյան Հայաստանի բնակչութեանը, որ գտնվում էր թուրքական բռնապետական լծի տակ, թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական առումով շատ ծանր վիճակի մեջ էր: Թուրքական բռնապետութեանը հալածում, ճնշում, կեղերում, խոշտանգում և քիզիկտան բնաջնջման էր ենթարկում արևմտահայութեանը: Իսկ դա զուգահեռում էր մի ժամանակաշրջանի հետ, երբ Օսմանյան կայսրութեանում քայքայվում էին հին դարն ապրող ավատատիրական կարգերը: Ահա նման պայմաններում ավելի էր ծանրանում թուրքիայի տիրապետութեան տակ ընկած բազմաթիվ հույն, սլավոն, հայ, հրեա, քուրդ, ասորի ժողովուրդների վիճակը: Նրանք ենթարկվում էին ազգային և կրոնական հալածանքների:

Գ. Սրվանձտյանը, թորոս աղբարում, նկարագրում է թուրքերի կատարած զաժանությունները հայերի նկատմամբ, որի հետևանքով նրանք կորցնում էին ազգային դեմքը և մոռանում էին մայրենի լեզուն։ Նա նկարագրում է Ձիւն քաղաքում հայերի նկատմամբ կիրառած մեթոդների հետևանքը, թրջաց հին բռնությանց արդյունքն է, որ Ձիւնի շայք ամբողջ թուրքերեն կը խոսին. երբեք հայերեն չգիտեն. այնչափ կը վարհուրին տաճիկներն, և կատարելապես ստրուկ են անոնց առջև։

Ազգության ոգին մեռած էր, և ժամանակ դեռ էր կրցիր վարժուցանել ասորեք, կյանքի հառապա՞յ մը Երբեք ծագած է հոս, ¹

Անցյալ դարավերջի Արևմտյան Հայաստանի վիճակը այսպես է բնութագրել Իւլանդացի հրապարակախոս Էմիլ Բիւլլոնը, որը գրում էր. «Հայերը այժմ պատկանում են երկրագնդի ամենաչքավոր և դժբախտ ժողովուրդների շարքին» ²,

Պոլսի և Զմյուռնիայի զաղութների հայ մտավորականները հասպատակում էին Պոլսից, Գրիգոր Օտյանը, յորիգոր Կալանը, Սերվիլեն Սերովը և Լիւնյան, Մըկերտիչ Աղաթոնը, Կարապետ Ռիթուհյանը և ուրիշներ, որոնք կրթութուն էին ստացել Երանսիայում, ձեռնամուխ էին լինում արևմտահայոց սահմանադրության մշակմանը։

1860 թ. մայիսի 24-ին Պոլսի Ազգային ժողովը ընդունում է կանոնադրութուն, որը Կ. Պոլսիցյանի առաջարկով ստանում է արևմտահայերի, Ազգային սահմանադրութուն, անունը։ Թրանով նախատեսվում էր այդ տարածքում ապրող հայտակարի ստորնյանների համար որոշ ռեֆորմներ։ Այս ղեկավար քաղաքական կյանքի աշխուսազման առիթ հանդիսացավ 1860-1862 թթ. Ազգային սահմանադրության, հարցի կապակցությամբ, Թեմ Վեհեր ժողովից հայ հասարակության առաջադիմական ուժերի՝ Մ. Կալանյանի, Կ. Սրվանձտյանի, Կ. Կանոսյանի, Գր. Օրիենկիրյանի, Մ. Մամուրյանի, Մ. Հալուհյանի, Կոստանդնուպոլսի իրաւաբանության, և հետադիմականներ Զ. Սիրոյնց-Պոլսի Կալանի, Մ. Բ. Սերիմեհյանի և ուրիշների միջև։

Ժամանակի ընթացքում ղեկավարների կողմից այն հորձորով ելք արևմտահայերի, Ազգային սահմանադրութուն, անունով, որը ընդունվեց 1863 թ. մարտի 1-ին Երևանում, որի Կ. Զ. Սր., 1862, էջ 219։

2. Смил Динион, Положение дел в Турецкой Армении, М., 1896, с. 6.

17-ին, Այն մասնակի փոփոխություններ մտցրեց թուրքիայում ապրող արևմտահայերի կյանքում, բայց դրանով հապիս հարցը չլուծվեց։

Թուրքական կառավարության հրահրմամբ Արևմտյան Հայաստանում հաճախ կազմակերպվում էին ազգամիջյան կոտորածներ, հայկական ջարդեր, հրդեհներ, որից տուժում էր աշխատավոր ժողովուրդը։ Այսպես 1876 թ. դեկտեմբերին թուրք հրոսակների ձեռքով սաղրանքի ենթարկվեցին և հրդեհի զոհ դարձան հարյուրավոր վանքի վաճառականներ։ Հայ Բնակչության մի մասը դադարեց Արևելյան Հայաստան։ 1877 թ. հունիսին վանքիների բախտին արժանացավ և Բայազետի բնակչութունը։

Պոլս նշանավոր լրագրող Գ. Գրադովսկին 19-րդ դարի 70-ական թվականներին ճանապարհորդելով Արևմտյան Հայաստանի խորքերում, նկարագրում է հայերի բնակարանները, որոնք անմխիթար վիճակում էին գտնվում և հիշեցնում էին քսենոֆոնի ժամանակները 15-րդ դար մ.թ.ա. /, թուրքական տիրապետութունը, - գրում էր նա, - ակնհայտորեն, ժամանակին քիչ չի Օգնել իր ջանքերից գործով ոչնչացնելու Հայաստանի փայլուն անցյալը, ²։

Հայերի դրությունն առանհապաս ծանրացավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ և մասնավորապես 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, երբ ռուսական զորքերը հետ քաշվեցին հայկական սահմաններից։

1900 թ. հունիսի 3-ին թուրքերի կողմից հանկարծակի հարձակման հետեւանքով, ամբողջովին ավերվում է Սասունի Սպաղանք գյուղը, ոչնչացնում են 30-35 ընտանիքներ, սպանում 200 հայ մարդ։ Նման իրադարձություններ շատ հաճախ էին տեղի ունենում Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր հատվածներում։

Թուրքիայում սկսեցին բռնությունները հայ առաջադեմ հասարակական գործիչների նկատմամբ։ Այսպես, 1882 թ. հոկտեմբերի 31-ին Գատը գյուղի մոտ 1 Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Եր., 1955, էջ 75։

2. Г. К. Градовский, Война в Малой Азии в 1877 г., СПб, 1878, с. 200.

3. Գ. Զ. Թառոյան, Արևմտահայերի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին, Եր., 1980, էջ 139։

գտնվեց Մ. Շալբանդյանի դադափարական գինակից, բժիշկ Հովհաննես Բյաթիս-
յանի դիակը: 1885 թ. Վանից արտաքսվեց Մկրտիչ Խրիմյանը, սկզբում՝ Գրո-
ւիս, իսկ հետո Երուսաղեմ: Մկրտիչ փորթուղալյանը և Սեդրակ Տեր-Սարգսե-
յանը /Տեղանց/ հեռացան երկրից՝ տեղափոխվելով Խրանսիա և Անգլիա:

Աբդուլ-Համիդը 1894 թ. Սասունում կազմակերպեց հայկական ջարդեր:
Տեղի հայ բնակչությունը դիմեց ինքնապաշտպանության: Եվրոպական մեծ
տերությունների պահանջով 1895 թ. սուլթանի կողմից ստորագրված «Խոր-
մի ծրագիրը», որը պետք է բարենորոգումներ անցկացվեին Վանի, Բիթլիսի, Խար-
բերդի, Իիարբեքի, Էրզրումի և Սևասի վիլայեթներում, ոչնչով չնպաստեց
հայերի իրավական վիճակի բարելավմանը:

1894-1896 թթ. Աբդուլ-Համիդը կազմակերպեց Արևմտյան Հայաստանի բնակ-
չության զանգվածային ջարդեր, որոնց զոհ դեպքին 300.000 հայեր:

19-րդ դարի կեսից սկսվում է հայ ժողովրդի ազգային գարթոնքի ժամա-
նակաշրջանը: Ավելի լայնահուն են դառնում հայ ժողովրդի ազգային-ազա-
տագրական շարժումներն ուղղված թուրքական բռնապետության դեմ:

19-րդ դարի կեսին նպաստավոր քաղաքական պայմաններ էին ստեղծվել
հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի համար, քանի որ այդ շրջանում
թուրքիայի դեմ ապստամբել էին Հունաստանը /1821 թ./, իսկ ավելի ուշ
անկախություն ձեռք բերել, 1862-ին Գերմանիան, 1866-1868 թթ. Կրե-
տեն, 1875 թ. Բուսնիան և Հերցեգովինան, 1876 թ. Բուլղարիան:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները բռնկվեցին Զեյթուն-
յում, Սասունում, Վասպուրականում, Մուշում և այլուր: Որանց յուրա-
հատկությունն այն էր, որ դուրս եկան տեղական նեղ, զավառական շրջա-
նակներից, մասնավոր Զեյթունի ու Սասունի շարժումները՝ կրելով համազ-
գային ընդհանուր բնույթ:

Հանդամանորեն ընդարկվում է Զեյթունի 1862 թ. Օզոստոսի 1-ի ապրա-
տամբությունը, որն ուղղված էր թուրքական բռնությունների, ազգային և
կրոնական խտրականության, հարկերի բարձրացման քաղաքականության դեմ:

Զեյթունը հաղթեց: Այն անախաղեպ երևույթ էր հայ ժողովրդի նոր շրջա-
նի պատմության մեջ:

Հայ ժողովրդի առաջադեմ շրջանների ներկայացուցիչները սկսեցին դուրս
գալ Զեյթունի ապստամբությունը, և դրա շնորհիվ ժողովրդին արթնացնե-
լուրը ներհինգ: Այդ ապստամբության ամփնջական ազդեցության տակ Գ. Սըր-
վանատյանը գրեց մի հոդված, «Սկսեց մեր գործ», նորեն սկսեց, վերնա-
գրով, ուր հայրենակիցներին կոչ էր անում. «,Վե՛ր կացեք, եղբայրներ,»,
Ազգին սիրելը, հայրենասիրությունը բարձր առաքինություն է, որին պետք
է նվիրվել ամբողջ ուժով:

1870-1880-ական թթ. ազատագրական շարժումների կենտրոնը կրկին Զեյ-
թունն էր:

1878 թ. ապստամբության համար առիթ հանդիսացավ այն, որ թուրքազգի
փոյազ Ալին կարգադրում է անասունների արածացնել Կապան գյուղի զեյ-
թունցիներին պատկանող կորեկի դաշտերում:

Լեռնակառնները բողոք են ներկայացնում Մարաշի փաշային: Վերջինս նը-
րանց բողոքը անտարբերությամբ է ընդունում:

Զեյթունի 300-ամյոց ջոկատը գլխավորում է զեյթունցի քաջարի իշխան-
ներից մեկը, որը իր հերոսությունների համար ժողովրդի կողմից ստացել
է Գապիկ փաշա անունը: Լեռնակառնները շարդ են տալիս թուրքերին:

1884 թ. ամենագլխավոր իրադարձությունը Զեյթունի Արեգին գյուղում
տեղի ունեցող շարժումն էր: Տետե փաշան սկսեց Արեգի բնակիչներից
նախատեսվածից շատ հարկեր հավաքել: Լեռնակառնները հրաժարվում են հար-
կեր մուծել և քաշվում են լեռներ: Նրանք համախմբվում են շարժման
ղեկավար, մասնագիտությամբ արհեստավոր Շամ Բեշիշյան փանոսի շուրջը:
Փաշան զորքեր է ուղարկում Արեգին՝ լեռնակառնների դեմ: Տեղի են ունե-
նում ուժեղ մարտեր, որտեղ հաղթող են դուրս գալիս արեգիցիները: Այս
ղեկարարից հետո, թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբում են նաև
Զեյթունի մյուս մասերի բնակիչները, որոնց ղուլի է անցնում նորից
Գապիկ իշխանը: Մարաշի փաշան հարձակվում է Զեյթունի վրա, բայց դրանից

էլ ոչինչ չի ստացվում: Փաշան խորամանկութեան է դիմում, իր մոտ է հրավիրում ապստամբության ղեկավարներին, իբր նրանց ներում է շնորհելու, և մոտ 200 մարդու ձերբակալելով՝ ուղարկում է Մարաշի բանտը:

Մյուս դեպքերից հետո էլ Չեթումը մշտապես մնում էր հայ ազգային-ազատագրական շարժումների բուն կենտրոններից մեկը:

Չեթումի ապստամբությունը սկսվեց եվրոպական և հատկապես իտալական ազգային-ազատագրական շարժման ազդեցության տակ:

Հայ դեմոկրատները Մ. Մալաթյանը, Ե. Տոտոյանը, Հ. Սըլվաթյանը, Ս. Թափուրյանը, Մ. Մամուրյանը, Կ. Փանոսյանը, Ե. Տեկանցը և ուրիշներ կապերի մեջ են գտնվել Չեթումի և նախապատրաստել, համաժողովրդական զինված ապստամբությունը,:

Ապստամբության մասին լուրերը Կ. Պոլսի են հասնում 1862 թ. հոկտեմբերի ամսին, երբ Արժաթների և Գանձերի քահանան և Մնացական Սեմերկյանը Չեթումի կազմվում է մի հանձնաժողով, որը շտապ կարգով 2000 Օսմանյան ոսկի է հավաքում և ուղարկում Չեթումի զենք և ռազմամթերք գնելու:

Մյան մի ընկերություն էլ հիմնվում է թիֆլիսում, որի անդամները նյութապես Օգնում են Չեթումին: Նրանք հիմնականում, չեթումսարդ Հայաստան, խմբակից էին:

1862 թ. նոյեմբերին Չեթումից փախչում են Կ. Պոլսից և գալիս Գրիգոր վարդապետ Աբարտյանը, հետը ունենալով հանձնարարական: Նա պետք է հանդիպեր Մալաթյան Երրորդին, վերջինիս խնդրադիր ներկայացնելու թուրքերի կողմից Չեթումի պաշարումը վերացնելու մասին: Գրանսիան այդ շրջանում, ազատագրական առաքելություն, էր հանդես բերում Կիլիկիայի և Մեծավոր Արևելքի երկրների նկատմամբ, հետապնդելով ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական նպատակներ: Սակայն Գ. Աբարտյանին հաջողվում է տեսակցել միայն Գրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի հետ: Հարցը առկա է մնում:

Սրբուհի Երեցյանը վկայում է, որ Չեթումը մեծ ոգևորություն էր

առաջացել հայության շրջանում, միավորել ազգի բոլոր կենսունակ ուժերին:

Չեթումիցիների հետ գաղտնի տեսակցում և նպաստում են ապստամբության հաջողությանը Մկրտիչ Պեշկեթաշևյանը և Հովսեփ Շիշմանյանը լեզերեցի:

1860 թ. հիմնվեց Կ. Պոլսի, Բարեգործական ընկերությունը, որը լուսավորական գործունեություն էր ծավալում հայության շրջանում: Ընկերության ղեկավարներն Մ. և Գ. Աղաթոնյաններն էին, տեղակալը Գր. Օտյանը: Բարեգործական ընկերության, հայտարարության մեջ առաջ էին քաշվում ազգային-քաղաքական հարցեր, որովհետև դրանք կխանգարեին նրանց քաղաքական-ազատագրական հետագա գործունեությանը:

Ատենախոսության մեջ հանգամանորեն քննարկվում են Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ Պաղտասար Նորատունկյանի կազմած ճրագիր-նամակը, որը 1863 թ. հոկտեմբերի 21-ին ուղարկվել էր վեհափառին Մ. Խրիմյանին:

1866 թ. Պոլսի Գուլե-Գաբու թաղում գործում էր հայկական գաղտնի մասոնական, Սիբի, անունը կրող ընկերությունը, որտեղ լուսավորության հարցերին զուգընթաց քննարկվում էր նաև հայ ժողովրդի ազատագրության հարցը:

19-րդ դարի 70-80-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում հիմնվեցին խմբակներ, որոնց նպատակն էր հայ ժողովրդի ազատագրումը թուրքական բռնապետությունից:

1872 թ. վառում կազմավորվում է, Միությունի փրկություն, գաղտնի ընկերությունը: 1876 թ. Արարատյան, ընկերությունը:

1881 թ. Խ. Կերեքցյանը հիմնադրում է Կարինի, Պաշտպան Հայրենյաց, հեղափոխական-ազատագրական կազմակերպությունը:

Մյուս շրջանում Արևելյան Հայաստանում ևս առաջ եկան ազատագրական խմբակներ:

1869 թ. Ալեքսանդրապոլում գործում էր, Բարեկամական ընկերությունը, որն իր առջև խնդիր էր դրել արևելահայության շրջանում լուսավորական գործունեություն ծավալել: Նրա ղեկավարներն Մ. Կրիտյանը և Գ.

Հայկազունին եղեւ են ժամանակի առաջավոր գործիչներ, ընթացեւ են Մ. Մալախյանի ուղիով:

1874 թ. Մեծ Ղարաքիլիսայում գործում էր ,,Հայրենիքի սիրո գրասենյակ,, գաղտնի կազմակերպությունը:,, Կանտորայի,, կառավարիչն էր Գ. Խոսրովյանը, քարտուղարը՝ Հ. Բալասանյանը:

1880-1884 թթ. Երևանում տպագրվում էր ,,Պսակ,, թերթը, որի խմբագիրը Վ. Պապաջանյանը անդրադարձեւ է արևմտահայերի անապահով վիճակին և ներառեց թուրքական լծից ազատագրմանը:

Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի ազատագրական խմբակները, հավանաբար, իրար հետ կապի մեջ էին գտնվում:

Եթե Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի և Երևանի ընկերությունները զուտ տեղական նշանակություն էին, ապա Արևմտյան Հայաստանի ազատագրական կազմակերպությունները հետապնդում էին ամբողջ հայությունը հետաքրքրող խնդիրներ:

Հիշյալ կազմակերպությունները թեև առաջադիմական էին, այնուամենայնիվ, մեծ ազդեցություն չհասան:

Այդ ընկերությունների, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական հոսանքների վրա իր մեծ ազդեցություն ունեւ իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

,,ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԽՄԲԱԿԸ

,,Երիտասարդ Հայաստանը,, կամ նույնը՝ ,,Մանուկ Հայաստանը,, ուսանողական գաղտնի հեղափոխական խմբակ էր:

Օգտագործելով ,,Երիտասարդ իտալիա,, կազմակերպության ծրագրի հիմնական դրույթները, ,,Երիտասարդ Հայաստանը,, առնչվում էր նրա հետ և ձգտում էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ստեղծել անկախ և միասնական Հայաստան: Սակայն հստակ չէր ,,Երիտասարդ Հայաստանի,, ծրագրի այդ մասը:

Խմբակի անդամները, չնայած հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր հոսանքների իրենց պատկանելությանը, ունեին միևնույն նպատակը. ապստամբական ուժերի համախմբման կենտրոնը նրանք վերստին համարում էին Ջեյ-

թուներ:

,,Երիտասարդ Հայաստանի,, պարագլուխը Մ. Մալախյանն էր, որը ներկայացնում էր հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը, իսկ Կարապետ Եղյանը՝ ազգային-պահպանողականը: Նրանք խնդիր էին դրել իրենց առջև՝ հայրենիքի տեսնել Օտարի լծից ազատագրված և երկու արևելահայ ու արևմտահայ հատվածները իրար հետ միավորված: Ընդհանուր հարցերում նրանք համագործակցում էին:

Իհարկե, Հայաստանում չկային հեղափոխության հասունացման այն պայմանները, որոնք կային իտալիայում:

Ալ. Գեղցյանի և Մ. Օգարյովի, Կոլոկոլովի, Ղոնդոսից տեղեկացնում է, որ Պետերբուրգում ձերբակալվել են ,,երկու-երեք գիմնապիստներ,, Կոլովի և Կասի Իշխան Միխայիլի կողմից: Նրանք եղեւ են ,,Երիտասարդ վրաստան,, և ,,Երիտասարդ Հայաստան,, խմբակների անդամներ: Հավանաբար խմբակի անդամներին ծանոթ է եղել հեղափոխության բովով անցած ,,Երիտասարդ Ռուսաստանի,, քաղաքական ծրագիրը: Եվ այդ կապակցությամբ քննարկվում է վերջինիս ծրագիրը:

,,Երիտասարդ Հայաստանի,, անդամներից շատերը հեղափոխականորեն տրամադրված հայ երիտասարդներ էին, որոնք մեծ մասամբ, ուսանել էին Ռուսաստանի զույգ մայրաքաղաքների համալսարաններում:

,,Երիտասարդ Հայաստան,, իր գործունեությունը ծավալել է Պետերբուրգում - Մոսկվայում 1859-1860-ական թվականներին և գործել է մինչև 1865-1866 թվականները:

Այդ շրջանում, առաջադեմ մտավորականներին, իր կամավորների քաջարի գործողություններով հիացնում է Ջ. Գարիբալդին, որն սկսել էր արշավանքները Սպինինյան թերակղզում:

,,Երիտասարդ Հայաստանը,, զորք հալաքագրելու դեռևս հնարավորություն չուներ: Խմբակի անդամների կարծիքով ժողովուրդը պետք է ապստամբեր:

Բայց ինչպե՞ս և ո՞ւմ Օգնություն: Նրանք իրենց երազները պետք է կապեին Եվրոպայում իր գործողություններով աչքի ընկած Ջ. Գարիբալդիի հաղթանակի գործողությունների հետ: Այդ կապը պետք է իրականացվեր Մ. Մալախյանի

1 "Коллекция", 1865 г., № 197.

յանի միջոցով, որն եղեւ էր արտասահմանում, անձնական և նամակագրական կապերի մեջ էր լոնդոնի ռուս վտարանդիների, ինչպես և իտալական շարժման ղեկավար Զ. Մաձիսիի և այլոց հետ:

Ապստամբությանը նախապատրաստվելիս արևմտահայերը համագործակցում էին արևելահայերի հետ՝ ,Բարեգործական, քննություն, , միջոցով, որոնք նույնպես համամիտ էին այդ գաղափարներին:

Մեկ առ մեկ բացահայտվել են ,Երիտասարդ Հայաստանի, , այն գործիչները կատարած աշխատանքը, որոնք առնչվել են այդ խմբակի հետ Մ. Բուդաղյան, Ռ. Պատկանյան, Մ. Միսնարյան, Կ. Եզյան, Ս. Ղահրամանյան, Գ. Տեր-Հովհաննիսյան /Բաջբերունի/ և ուրիշները: Խմբակի հովանավորներն էին, մեծահարուստ վաճառականներ Մկրտիչ Սահասարյանը և Հովսեփ Իսմիրյանը:

Գ. Բաջբերունին ,Արարատ, , ամսագրում /1916 թ./ տպագրած հոլազորում թույլատրելի վկայում է, որ Պետերբուրգում գտնվող ,Եղյանի դպրոցը և յուր բնակարանը մի հարկի տակ էին և հաճախ պատահում էին այդտեղ ուսանողական ժողովներ մասնակցությամբ նաև ոչ ուսանողներին, 1

,Երիտասարդ Հայաստանի, , խորհրդանիշ է ծառայել Փարիզում ձայնիկ Արամյանի տպարանում և նրա հեղինակությամբ հրատարակած ,Մայր Հայաստանի, , պատկերը Մասիսի հեռագրատվերի նոնի վրա:

,Երիտասարդ Հայաստանի, , գործունեությունը էր կարող աննկատ մնալ ցարական աստիճանավորների տեսադաշտից: Միխայիլ Կատկովը՝ ,Մոսկով-սկի Դեղոմոստի, , թերթի գլխավոր խմբագիրը, հանդես գալով պարբերականի էջերում, այն միտքն էր հայտնում, որ ,Երիտասարդ Հայաստան, , կազմակերպության վերաբերյալ իր գրած տողերը հնարավոր է են: Նա մատնացույց էր անում Գամալ-Բաթրայի ,Մանուկ Հայաստան, , բանաստեղծությունը, որը գրված էր գաղտնիության սկզբունքով: ,Այլ կերպ ինչպե՞ս բացատրել, - գրում էր Մ. Կատկովը, - որ վերջին ժամանակներս հայերի մեջ - մի բան, որ աղաջներում եղած չէ երբեք, երևացել է խելակորույս ու ստահակ մեկը Մ. Մալախյանի մասին է-Հ.Ա./, որը ճանապարհորդել է Օտար երկրներում և հարաբերությունների մեջ մտել Գեորգենի, Մաձիսիի և հեղափո- 1, , Արարատ, , 1916, նույնամբեր-դեկտեմբեր, էջ 873:

խուժյան հարիւր և այլ սյուների հետ, հուսալով ղեկի բերել Հայաստանը վերականգնելու պես մի բան, 1

,Երիտասարդ Հայաստան, , կազմակերպության գործունեության թիվիսյան շրջանն անխզելիորեն կապվում է Պետրոս Շանշյանի /1819-1889/ անվան հետ: Նա փարիզի հեղափոխական ակումբների մասնակից է: Ենթե է վիեննայում, Վենետիկում, դասակարգության ներքին է լսել Սորբոնի համալսարանում ու փարիզի հասարակական իրավագիտական ճեմարանում: Գ. Շանշյանն ստացել է իրավագիտության դոկտորի գիտական աստիճան:

,Երիտասարդ Հայաստանի, , գաղափարները գործնական կիրառում ստացան թիվիսի՝ 1865 թ. հունիսի 27-28-ին Գրիգոր Իսմիրյանցի ղեկավարությամբ տեղի ունեցած համաքաղական ջարժման ժամանակ: Պետրոս Շանշյանն այդ ջարժման գաղափարական ղեկավարն էր:

Թիվիսի ,անկարգությունների, , գործը, ուր տարի շարունակ ոստիկանությունը քննեց: Համբարները և առևտրականների ելույթը ավարտվեց պարտություն: Հունիսյան դեպքերի ժամանակ, որոնց մասնակիցների թիվը Թիվիսի իրականության հրապարակում 10 հազարի էր հասնում, սպանվեց 4 և վիրավորվեց 9 հոգի: Շատ նշանավոր հայ մտավորականների և վարպետ-համբարների բանտարկեցին Մետեխի բանտում: Շարժումից հետո, թվով 97 համբարական կազմակերպություններից թիվիսում մնացին միայն 17-ը: Վերահսկողություն սահմանվեց նրանց գործունեության վրա:

Անցյալ դարի կեսին Հայաստանը ազատագրելու և միավորելու գործում ,Երիտասարդ Հայաստանի, , գաղափարները չիրականացան: Այդ մասին նշված է Լեոյի ,Մանուկ Հայաստան, , նորահայտ աշխատությունում և հասարակական գործիչ Ներսես Աբելյանի /1855-1933/ , Восстание Тифлиссских ам- каров в 1865 году , ուսումնասիրությունում /ռուսերեն/, տե՛ս ներհրապարակումը ,Բանբեր Երևանի համալսարանի, , հանդեսի 1993 թ. № 3-ում:

,Երիտասարդ Հայաստանը, , նոր ծրվեր արձակեց, երբ սուլթանի կողմից Օրակարգի հարց էր դրվել Բուլիսի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի շահարկումը: Սակայն դրանք միայն ծրվեր էին: Միթայել վարանդյանը հիշատակում է I "Московские Ведомости", 1865 г., № 222.

նոր այն գործիչներին, որոնք հոծարակամ լծվեցին այդ սրբազան գործին:
 ,Ստեփան փափաղեան, Շերսէս Վարժապետեան, Մկրտիչ Փորթուզաեան, Եղիա
 Տէմիրճիպաճեան, Եղիշէ Վ. Այվազեան, Մինաս Զեռազ, Արփար Արփարեան և
 այլն—նոր, վաւժոււն սերունդն էր, ազատութեան պատգամաբեր լիփտասարդ
 Հայաստանն էր,¹ :Այս նոր ,լիփտասարդ Հայաստանի, ,անդամներից մեկը՝
 Մ. Փորթուզաեայնը Մարսելից ,Արմենիա, ,Թերթի միջոցով արւմտահայերին
 կուղ էր նուժ ապստամբութեան, արյուն թափել և այդ ուղիով ազատագրվել
 Թուրքական բռնութեան ներքին, բայց նա ինչ—որ տեղ կտրվել էր հայ իրա-
 կանութեանից: Նրա կուղերը Հայաստանում չիրականացան, այլ մնացին որպէս
 ռումանիկ ձգտումներ հայ ազատագրական շարժման պատմութեան մեջ:

ԳԼՈՒԽ ԿՈՐԲՈՐԴ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԲԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՏԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԵՐԸ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶ-
ԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԸՄԹՈՒՄՆԵՐԻ ԵԿԱՏՄԱՐ

[illegible]

19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը, նրա գործընկերներ ղեմավարտներ Հ. Սրվաճյանը, Ս. Թադևոսյանը, Ստ. Ոսկանյանը, Ա. Հալուստյանը, Գր. Զիլինկիրյանը, Մ. Մամուկյանը, Գ. Սրվանճոյանը, 70-80-ականներին Ռաֆիկ և Ռուբին շքերդ հայ ժողովուրդի համար իրենց համարյա ամբողջական կյանքը նվիրեցին։

¹ Միքայել Լադանդեան, Հ.Յ. Ռաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., 1992, էջ 21:

2 ՏՆԱ , Հայ ժողովրդի պատմություն, , Եր., 1974, 4. 5-րդ, էջ 382-

-383.

Ղուվրդիւն կուէ էիւն անոււմ ապստամբելու, հուսաւոր, որ զա նոր ուղիներ
հարթել ազգի քաղաքական զարգացման համար: Ապստամբությունը նախատե-
վում էր 1863-ին, ուժերի համախմբման կենտրոնը նորից լիցնելու էր
թուրք /կիւրդի/ քաղաքական, որին ծովից Օսմանթյան պետք է զայ-
նդլիական կամ իտալական նավերը:

Դասի՝ Մ. Մալբանդյանի արտորդ և մահը, այնուհետև Ռուսաստանում, թերյալում և Ավստրիայում ծավալված քաղաքական իրադարձությունները իշխանացին ղրանք։

ժամանակի բուրժուական-լուսավորականներ Ստ. Նազարյանը /50-60-ա թթ./ և Գր. Արժրուհին /70-80-ական թթ./ նույնպես ձգտում էին հայ ժողովրդի ազատագրումը՝ բարեփոխումները ուղիով։ Սակայն երբ 70-
կան թվականների վերջերին Ռակչայան ժողովուրդները և, հատկապես բ
ղաքները, ապստամբելով ազատագրվեցին թուրքական լծից, Գր.Արժրուհու
հայացքներում ևս բեկում առաջացավ։ Նա հանգեց ապստամբության զաղա
րին։

Ազգային-պահպանողականներ Պ. Շանշյանը, Գ. Այվազովսկին, Կ. Շահնա-
յանը, Պ. Սիմոնյանը, Կ. Եղյանը, Գ. Պատկանյանը, Գ. Տեր-Արտուշյանը,
ուրիշներ իմաստավորելով իտալական ազգային-ազատագրական շարժումը,
նկատի ունենալով հայ ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքը, գտնու-
եին, որ նման պայմաններում չպետք է զրգուել թուրք բռնապետներին, և
սեղի զոհեր չտալու նպատակով։ Նրանց կարծիքով, ժողովրդի պարագլուխ-
պետը է ընթանալ աստիճանական բարեփոխումների ձևով՝ պարգացնելով
գունը, մշակույթը, դպրութիւնը, բրիտանական կրոնը, այսինքն քաղ-
բակիրթ մարդկության անցած ճանապարհը բռնելով։

Սակայն պետք է նկատել, որ իրականում թյառն ավելի մոտ էին հայ ազ
յրն-պահպանողականները :

1) շխատութեան մօտ կոնկրետ Օրինակներով ներկայացվում են իտալական
շարժումների զնահատման հարցում այս երեք ուղղուղիականների տեսակետ
որ և նրանց տարբեր հայեցակետերը:

Մեծ է , , Հյուսիսսփայլի , , դերը իտալական աղագիւն-ազատագրական շար-
ժումների գնահատման գործում :

1858 թ. , , Հյուսիսսփայլի , , 184-ում տպագրվում է , , Շերկա ժամանակի
տարեգրութուն , , Գարիգից ուղարկված նամակով Մուսկով , , Թարգմանութունը՝
Ստ. Մազարյանի / նյութը , , Երկրակազմի հոստում է իտալական հայրենասեր-
ներին՝ Ֆելիքե Օրսինիի և այլոց կողմից Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն Եր-
րորդի դեմ կատարած մահափորձի և ղատավարության մասին : Մա ներառում
նում է իտալիայի տարաբնույթ վիճակին : Այս հոգովածով Ստ. Մազարյանն աշ-
խատում էր իր ընթերցողներին մեկ անգամ ևս ծանոթացնել իտալացի հայրեն-
ասերների հերոսական գործունեությանը և շեշտել այն կարևոր հանգաման-
քը , որ իրենց հայրենիքը Օտարի լծից ազատագրելու համար նրանք նպատակ
էին դրել մինչև վերջ պայքարել և գիտակցված ձևով գնում էին ինքնա-
զոհության :

Տեղորդի մեթոդը սխալ և վնասակար էր : Մազարյանը Երրորդի դեմ կատարած
մահափորձն անհաջող ստացվեց և Ֆրանսիական ղատարներ իտալացի հայրենա-
սերներին ղատապարտեց մահվան , այդուհանդերձ նրանք մեկ անգամ ևս ապա-
ցուցեցին , որ հայրենիքի ազատագրության համար անհրաժեշտ է համառորեն
պայքարել մինչև վերջ :

Ստ. Մազարյանը Թարգմանում և , , Հյուսիսսփայլում , , տպագրում է իտա-
լացի նշանավոր բանաստեղծներ Զիովանի Բաստիի , , Անասունները Թազավոր
են ընտրում յուրյանց վերա , , պոեմի , , խոսու անասունքը , , երգը և վիտ-
տորիո Ալֆիերիի , , Փիլիպոս Երկրորդ , , Թազավոր Սպանիայի , , պատմական
դրաման :

Այս երկու ստեղծագործություններն էլ ուղղված էին բունության դեմ ,
և Ստ. Մազարյանը որոշակի Օրինակներով հայ ժողովրդին ցույց է տալիս
բունակալության դժանությունը :

Մ. Մալբանդյանի միտումն էր ոչ միայն ներկայացնել հայրենիքի թշվառ
վիճակը , այլ նրան հանել այդ ծանր վիճակից : Մա աշխատում էր իր ժողո-
վրդին աղագիւն ինքնագիտակցության լիցք հաղորդել : Այդ ծրագրերի իրա-
կանացմանը , հիմնվել , մեծապես նպաստեցին իտալական ազատագրական շարժում-

ները : Այդ շարժումների նունի վրա էր ծնվում Մ. Մալբանդյանի , , իտա-
ցի աղջկա երգը , , Բանաստեղծությունը : Հեղինակն իտալացի աղջկա Օր-
նակով ոգեշնչում էր հայ ժողովրդին , , Բանաստեղծության սյուժեն Մ.
Բանդյանը հավանաբար վերցրել է իտալացի բանաստեղծ Լուիջի Մերկանտի
նիի , , Սպարիի հասկահավաքը , , գրվածքից : Այս առիթով ատենախոսության
մեջ հանդամանորեն վերլուծվում է բանաստեղծության սյուժեն :

„Հյուսիսսփայլի , , 1861 թվականի մի քանի համարներում / 183, 184,
187 և 188 / տպագրվում է ժամանակի ռուս նշանավոր հրապարակախոս Էվգեն
Կարնովիչի , , Գարիբալդիի կյանքը , , ակնարկաշար : Այն ի. Գյանակի և Մ.
Շեկերասովի հրատարակած , , Սովորմենիկ , , ամսագրից Թարգմանել էր Մար-
տիրոս Հրաչյան : Վերջինս պատասխանելով այն ժամանակվա Պետերբուրգի
համալսարանի ուսանող Ռուբեն Ջալալյանցի նախնին , , տեղեկացնում է , ,
այդ , , երևելի մարդու , , Ջ. Գարիբալդիի կենսագրությունը հարկավոր
տարածել հայության շրջանում :

„Հյուսիսսփայլ , , ամսագիրը իտալական շարժման մասին տպագրում է
„Հայացք դեպի ազատ իտալիա : Այդ լի. Շտաարի Օրագրությունից , , նյութ
Պետրոգ Բարխուդարյանի Թարգմանությամբ / 1862 թ. 182 / : Հեղինակն ի-
տալիայում է լինում աղագիւն-ազատագրական դեպքերից անմիջապես հետո
և նկարագրում իտալական ժողովրդի խանդավառությունն ու հայրենասիրու-
թյունը : իտալացիները , , ինչպես ներկայացնում էր Շտաարը , , միասնաբար
դուրս էին եկել պատերազմի Ռուստիայի բռնապետական կարգի դեմ : հայրեն-
իքի պաշտպանության համար : Եվ հաղթանակել էին : Նրան հատկապես ոգե-
վորել էին 1859 թ. Կոմոյի շրջանի պատանիների հերոսական գործողու-
թյունները և հայրենասիրությունը :

1. Հարց է ծագում , , իսկ ով էր Մարտիրոս Հրաչյա Թարգմանիչը : Մեր պըր-
պրտումներից ելնելով պարզվում է , , որ նա Մարտիրոս Սիմոնյանցն էր :
Իր ժամանակի առաջագետ գործիչներից էր , , ղատապանդել է Կ. Եվյանի պանսի-
ոն-դպրոցում :

իտալական շարժման մասին նյութերը, ինչպես նաև Ստ. Շաղարյանի լուսավորական գաղափարներն իրենց բարեբաղդ ազդեցությունն են ունեցել 19-րդ դարի 70-80-ական թվականներին հայ իրականության և, մասնավորապես Գր. Արժրուհունու հրատարակած «Մշակ», լրագրի վրա:

Մեծանուն բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը աշխատակցելով «Հյուսիսափայլ», ամսագրին, նույնպես խանդավառված էր իտալական հերոսական դեպքերով: 1864 թ. Զեյթունի հերոսական պատմությունը անմիջական ազդեցություն տակ նա գրեց «Լևոնի վիշտը», պոեմը, ուր ակնարկներ կան իտալական դեպքերի մասին, ինչպես և «Իտալուհիք և իտալացիք», բանաստեղծություններ:

Բերելով իտալական և հայկական ազատագրական շարժումների Օրինակը՝ հեղինակը ձգտում էր ոգևորել հայ ժողովրդին:

19-րդ դարի 50-60-ական թթ. հայ հասարակական մտքի ամենալուսավոր դեմքերից էր Հարություն Սրվաճյանը:

Իսկ ինչ հարցեր էին հետաքրքրում Հ. Սրվաճյանին իտալական ժողովրդի ազատագրական պայքարում և ինչու էր նա նման հարցեր առաջադրում «Մեղու», պարբերականում:

Հ. Սրվաճյանը 1860 թ. տպագրում է «Կարիպալտի», վերնագրով հոդվածը թարգմանաբար վերցրել էր անգլիական «Դեյլի Նյուս», լրագրից, ուր Զ. Գարիբալդիի մասին գրում է. «Այս անձը, առաջալն Աստուծո, կուգա մարդկության բարեբաղդ ըլլալու և գերի ու սորուկ ժողովուրդներու իրենց ազատությունը ստացնելով՝ կը քաշվի, կառանձնանա իր տունը, ուր կ'ենած էր միայն ի վերուստ իրեն հանձնյալ պաշտոնը կատարելու ամենայն հավատարմությամբ:

Կարիպալտի իտալիան ազատեց:

Կարիպալտի վոխարիությունը մը շնորհունեց:

Ահա այս երկու հատկություններն են, որ Աշխարհիս սերն անոր վրա քաշեցին և այսօր առհասարակ ամեն մարդ ավելի ակնածությամբ անոր

անունն ի բերան կառնէ, քան թե Աշխարհիս էն մեծ կայսերաց անունը, 1
Աշխարհի ոչ բոլոր հերոսներն են այսպիսի առաքինությամբ Օժտված:

Շաղանկանում էր նման առաքինի անհատներ տեսնել իր ժողովրդի մեջ: Մի քայլ Շաղանդյանը Շեպարդից իր գործընկերոջը՝ Հարություն Սրվաճյանին ուղղված նամակում վերջինս տպագրեց «Մեղուում», միայն 1871 թ. գրում է. «Կեցցե՛ իտալիա, կեցցե՛ Գարիբալդի, անլուռ աղաղակում է հասարակ ժողովուրդը. կեցցե՛ իտալիա, կեցցե՛ Վիկտոր-Էմանուել, գրում են քաղաքացիք, այսինքն միջնակարգ ժողովուրդը: Այս ուրախական բացականչությունները, թեպետև հառաջանում են տարբեր սկզբունքներից, վերաբերում թյամբ դեպի Գարիբալդի և դեպի Վիկտոր-Էմանուելը, բայց «Իտալիան», ամօքում է այս խոշոր տարբերությունը և այս պատճառով ևս հիշյալ երկու կացություններ գործ տեսան և ամօքահար հաղթահարեցին աղնվական կացությունը, որ հերիքանալով անձնական դուրսությունը, նեպալիտանյան նեղսիրտ ապստամբությունից ժամանակ, եթե չկարողացավ դեմ դնել ազգի միջից դուրս արձակված դիմադրով գործության, գեթ մեծ տհաճությամբ լսեց և լսում է անլուռի «Կեցցեները», , , ,:

Մ. Շաղանդյանի նամակն ավարտվում է հետևյալ խոհական խոսքերով. «, 2
նա և վեղուկին ծնվում են. Արարտի հին վուկանի մեջ միթե՞ կրակ կ'ենա իսպառ... մահաբեր մտածություն», 2

Մ. Շաղանդյանը 2. Մաձիսիին նամակ է ուղարկել, որը մնում է անհայտ: Բայց մեզ հայտնի է Ս. Թադևոսյանի մեկ ուրիշ նամակը ուղղված Մ. Շաղանդյանին /մայիս 14/26, 1862, 4. Պոլիս/, որտեղ վերջինս դժգոհում է Պոլսի արևմտահայ, համախոհների թուլությունից և զանազակոտությունից, , , որ իր գրածը Մաձիսիին դուռս չի հանձնված: Նամակում Ս. Թադևոսյանը, խոսելով իտալական ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավար Մարտիրոսի՝ Մաձիսիի հետ կապ հաստատելու մասին. շուտով է նաև հարցեր, որոնք անմիջապես կապվում են հայ ազգային-ազատագրական շարժում

1 «Մեղու», 1860, № 116:

2 Մ. Շաղանդյան, ԵԼԺ, Եր., 1949, հ. 4, էջ 83-86:

3 Մ. Շաղանդյան, ԵԼԺ, Եր., 1940, էջ 438-440:

ների, , , Հայկ Կամ Օրինո, , , զաղտնի կազմակերպություն ստեղծելու հետ:

Սլավոնական և իտալական հեղափոխության ղեկավարների հետ Մ. Մալբանդ-
յանի և նրա սրբափառ համախոհների զաղափարական կապերը մեկ անգամ ևս
հաստատվում են. նրա մոտ խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվում է ծած-
կագիր-զաղտնագիր բառարան լոնս ատենախոսության հավելվածը, էջ 265/
Ռոմանով մասնակից էին ոչ միայն սլավոնական հեղափոխության ղեկավարներ
ՍԼ. Գերցենը, Մ. Բակունինը, Ա. Զարտորիժսկին, այլև իտալական շարժման
ղեկավարներ Զ. Մաձինին և Զ. Գարիբալդին: , , Գի կարելի ասել, - գրում է
ակադ. Մ. Ներսիսյանը, - թե ծածկագիր այս բառարանի հեղինակը Միքայել
Մալբանդյանն է: Բայց այն փաստը, որ այդ բառարանը եղել է նրա մոտ,
ցույց է տալիս, որ Մալբանդյանն իսկապես զբաղվել է Արևմտյան Հայաստա-
նում սուլթանական թուրքիայի դեմ ապստամբական շարժումներ կազմակերպե-
լու հարցերով, , , Սլավոնական պատմաբանները չեն քննարկել ծածկագիր բառարա-
նի լեզվի հարցը, որը զրված է արևմտահայերենով: Մ. Մալբանդյանն այդ
ձևով չէր կարող մտածել ու գրել, դա նրա լեզուն և ոճը չէր: Հետևաբար,
ծածկագիր բառարանի հեղինակը, կարծում ենք, պետք է լիներ Մ. Մալբանդ-
յանի արևմտահայ գործընկերներից մեկ ուրիշը՝ Սերգեյ Թադևոսյանը: Սլավո-
ն. Հովհաննիսյանը կարծիք է հայտնել, որ Ս. Թադևոսյանը դեռևս Մ. Մալ-
բանդյանից էլ առաջ կապեր էր հաստատել Ղոնդոնի վտարանդիների, իտալացի-
ների Զ. Մաձինիի և Զ. Գարիբալդիի հետ:

Աշխատության մեջ քննարկվում է Մատթեոս Մամուլյանի , , Արևելյան մա-
մուլ, , , Գրիգոր Զիլինկիրյանի , , Շաղիկ, , , Արմենակ Հայկունու , , Մու-
ռայթ Մասյաց, , , և Ստեփան Ոսկանյանի , , Արևմուտք, , , պարբերականներում
այդ թեմաներով տպագրված նյութերը:

Ստ. Ոսկանյանը , , Արևմուտքում, , , ներկայացնում է Զ. Գարիբալդիի կեն-
սագրությունը, որի փառարկ գործողությունների շնորհիվ նրա անունը նո-
րից է հնչում Եվրոպայով մեկ:

Ստ. Ոսկանյանի , , Արևմուտք, , , նկարագրում է առաջին հայ գարիբալդի-
1 Մ. Գ. Ներսիսյան, Նշված աշխատությունը, էջ 137:

2 Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նշված աշխատությունը, գ. 1, էջ 502:

ականներից մեկին՝ Դիս Կամ Գիշ զորապետի գործունեությունը, որը հու-
նարացիների հետ կամավոր մեկնել է Հալատ՝ կռվելու 1859-1860-ական թվա-
կաններին իտալիայի ազատագրության համար: Գիշը սպանվել է պատերազմի
ավարտին:

Որպես ակամատես, 1867 թվականի մեկի խաղաղության կոնգրեսի ժամանակ,
Գր. Արծրունու և միանվամբ համոզեց Զ. Գարիբալդիի մեծ ժողովրդակա-
նությունը: , , Գործառնչուր շվեյցարացի քաղաքացի աշխատում էր մոտե-
նալ նրան, ձեռք սեղմել հերոսին, կամ գոնե շոշափել նրա զգեստը, նայել
նրա վրա. շվեյցարացի մայրեր մոտեցնում էին հերոսին իրանց մանուկնե-
րին, խնդրելով որ Գարիբալդին գոնե շոշափի մանուկին... , , :

„Մշակի, , , հոգվածագիրը ներկայացնում էր Զ. Գարիբալդիի նկարագիրը
և նրան դնում էր հունական Պրոմեթեոսի կողքին. , , Նա այն Պրոմեթեոսն
էր, որ ազատեց իտալիան սուրկությունից, , , :

„Մշակում, , , ծավալվեց նաև Ռաֆիու զբաղված և հրապարակախոսական գոր-
ծունեությունը՝ կապված 1870-ական և հետագա տարիներին հայ հասարակական
միտքը հուզող խնդիրների հետ:

Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական վերելքի շրջանում Ռաֆիին ստեղծեց
իր վեպերը , , Չալալեղիները, , , , Խենթը, , , , Կոյնները, , , , որոնք բարձրաց-
նում էին ազգային ինքնագիտակցությունը և զգալի դեր խաղացին հայ ժողո-
վրդի ազատագրական պայքարի գործում: Գրողի հրապարակախոսությունը ևս
ծառայում էր նույն նպատակին: Ռաֆիին իր հոգվածներից մեկում / , , Դատարկ
հույսներով ենք խաբվում, , / գրում էր. , , Մենք ունենք պատմություն, 850
տարվա պատմություն, թե ինչպես է վարվել մեզ հետ թուրքը: Նրա / պատմու-
թյան-Հ. Ռ. / ամեն մի սողը արյունով և արտասուքով է զրված: Ով որ ուրա-
նում է պատմությունը, առաջ ինքն է կնքում իր դատապարտության կնիքը, , ,
Ռաֆիին դնում էր, որ այլևս անհնարին է ապրել սին ու դատարկ հույսե-

1 „Արևմուտք, , , 1859, №12, էջ 93:

2 „Մշակ, , , 1882, №92:

3 Նույն տեղում, №101:

4 Ռաֆիի, Երկերի ժողովածու, Եր., 1964, հ. 9, էջ 272:

րով: Պետք է գնեքի դիմել ինքնապաշտպանութեան համար: Եթե մարդ ծնվել է ապրիլի 1-ին համար, ապա պետք է կարողանա պաշտպանել ինքնիրեն, իր ընտանիքը և պատիվը: Տեղա համարումը հայութեանը ևս պետք է պատրաստ լինէր իր ազատագրութեանը ոչ միայն խոսքով, այլև գնեքով, քաջութեամբ, իր հայ-գուկային պայքարով: Տա դրուս է , ,Հայդուկներ, , հողվածք, որոնք բացատրում է կամավոր հերոսների ազատագրական առաքելութեանը՝ ժողովրդի կյանքի հղանամային պահերին:

Բաճիկն չէր գրում եվրոպայի հեղափոխական ժողովուրդներին, այլ թվում էր իտալացիների պայքարի մասին: Բայց այն, որ նա համարում էր գնեքով ապստամբութեան խտրուկի պայքարը տիրոջից ազատագրվելու, վարում էին նաև իտալացիները: Սա հենց այն գուգահեռն է, որ կարելի է անցկացնել Բաճիկ, Ջ. Մաճիրիի և Ջ. Գարիբալդիի պայքարի միջև: Տեղանք փաստորեն իրենց երկրներում կատարում էին նույն պարտականութեանը, առաջինը՝ գրչով, մյուսները՝ գնեքով:

Վերջապես հայդուկային պայքարի քարոզը, որ կատարում էր Բաճիկն, իր ազդեցությունը ստանում էր նաև այլ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարից: Իտալացի կամավորները՝ Ջ. Գարիբալդիի ղեկավարությամբ, ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ հայդուկներ, որոնք դուրս էին եկել ավստրիական լճի դեմ: Բաճիկն առանց այդ շարժման անունը տալու, փաստորեն նույն պայքարին է կոչում նաև հայ հայդուկներին: Տա պաշտպանում էր Մ. Տալ-բանդյանի և ղեմակերպողների գաղափարները դրանով փաստորեն արձանագրում Ջ. Գարիբալդիի և իտալական այլ հերոսների պայքարին: Ոչ անմիջականորեն, այլ միջնորդված ձևով:

Իտալական ազգային-ազատագրական շարժումներին արձագանքել են , ,Հայաստան, , , Մասյաց աղավնի, , , Եվրոպա, , , Երևան, , , Երկրագունտ, , , Մասիս, , , Արշալույս Արարտյան, , , Մեղու Հայաստանի, , , Հյուսիս, , , Փորձ, , , Արձագանք, , , պահանջական լրագրերն ու հանդեսները: Հիշյալ պարբերականները ներկայացրել են իտալական ազատագրական շարժման տարբեր հոսանքներն ու երանդները, գնահատել դրանք:

Առաջագիմական դիրքերում են գտնվել , , Մասյաց աղավնի, , , Երկրագունտ, , , Մեղու Հայաստանի, , , Փորձ, , , Արձագանք, , , Արմենիա և այլն:

Մյուս պարբերականներն իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները լուսաբանել են չափավոր դիրքերից՝ Օրինակ , , Հայաստան, , , Եվրոպա, , , Երևան, , , Արշալույս Արարտյան, , , և մասամբ էլ , , Մասիս, , , հասկանալի է. Գարիբալդու գործունեության երկրորդ՝ հեղափոխական շրջանում իր արդյունք էր այն բանի, որ վերջիններս ընդհանրապես չէին ընդունում հեղափոխությունները:

, , Երկրագունտ, , Լրագիր, Մանչեստր, 1863-1864 թթ., հաճախ չարապետ վարդապետ Շահնազարյանը ներկայացրել էր, որ 1864-ին , , Միլիտարիստ և Տալուի փրկիչն ու արդի անապատականը, , Ջ. Գարիբալդին իր երկու որդիների հետ ուղևորվում է Անգլիա: Տեղի հասարակությունը ենթադրում էր, որ Ջ. Գարիբալդիի ուղևորության հիմնական նպատակն անգլիացի նշանավոր մի վերաբույժից խորհուրդ հարցնելն էր: Սակայն պարզվում է, որ նա այնտեղ էր ուղևորվել հայրենիքի միավորման գործի առաքելությամբ: Որինքն նա մեծ փառքով և ըստ արժանվույն պետք է ընդունվեր նաև Անգլիա-հայ գաղութի կողմից: Կ. Շահնազարյանը ևս իր հերթին ողջունում է Ջ. Գարիբալդիի գաղութը և ցանկություն է հայտնում, որ Մանչեստրի պատվավոր հասարակությունն էլ մի , , վայելուչ, , պատգամավորություն կազմի և նրան նույնպիսի հարգանքով ընդունի: , , Գարիբալդիի պես անձանց սիրտն այնչափ լայն և ընդարձակ է, - գրում է Կ. Շահնազարյանը, - անուց խորհուրդն այնպես վստահ է, անուց տեսության հորիզոնն տիեզերքի հորիզոնին հավասար գրվում, այսպիսի մարդիկ սերտ բարեկամ են ոչ միայն իրենց հայրենակիցներուն. այլ և ընդհանուր մարդկային սեռին: , , Լույսունում Ջ. Գարիբալդուն ընդունում են մեծ հաղթանավորություններով զուսների ներկայացուցիչները: Ջ. Գարիբալդուն ղեկավարողների մեջ էին քաղաքագետ Ռիչարդսոնը, Միլին, տիկին Շամբերսը: Վերջինս խնամել էր

1 , , Երկրագունտ, , 1864, № 4:

հերոսին Ասպրամոստեի /1862-ի/ ճակատամարտում՝ վիրավորվելուց հետո:
 Կ. Շահադարյանը նկատում է, որ,, Գարիբալդիի անունն Անգլիոյ ամեն ըն-
 տանյաց ծանօթ է. և թե ամենայն ոք գիտե անոր հերոսական քաջութիւնը-
 ները, զորս ըրեր էր իտալիոյ անկախութեան մասին,¹ և Գարիբալդին իր
 հերոսին շնորհակալութիւնն է հայտնում անգլիական ազգին, և ուղեւորվում
 է Ռիւոյո կղզին, Անգլիայում եղած ժամանակ իր հանգիստն անցկացնելու հա-
 մար:

Բայց հանկարծ տեղի է ունենում անակնկալ: Կառավարութեան պահանջով
 Գ. Գարիբալդին թողնում է Ղոնդոնը և հեռանում: Ռա ունեւր քաղաքական
 նպատակ:

„Երկրագունտը,, անդրադառնում է իտալական ազատագրական շարժման
 մասնակիցներին: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ պարբերական մամուլում
 այս հարցին քչերն են արձագանքել:

„Մեղու Հայաստանին,, գրում էր Վիկտոր-Էմմանուէլ Երկրորդի, Կ. Կավու-
 ըի և Զ. Գարիբալդիի մասին, իտալական ազատագրական շարժումները ներ-
 կայացնելով այդ անհատներին,, ղյուցազնական,, գործերի միջոցով:

Վիկտոր-Էմմանուէլի և Զ. Գարիբալդիի միջև ճագել է անհամաձայնու-
 թիւնը: Զ. Գարիբալդին անցնելով Ղոմբարդիայով, հանդես է եկել ժողո-
 վրդի առջև և բացատրել, որ իրենց վեհերը անհնական բնույթ ունեն:

„Մշխարհքումս ամեն մարդ ունի իրա պակասութիւնը,, - ասել է Զ. Գարի-
 բալդին,, - կատարյալ մարդիկ չկան,²:

„Մեղու Հայաստանի,, թղթակից Միքայել Պատկանյանը 1862 թ. հաղոր-
 գում է տպագրում Հռոմի ազատագրական կռիւների ընթացքում Ասպրամոստեի
 մոտ Զ. Գարիբալդիի վիրավորվելու և թագավորական զորքերի կողմից քերի
 ընկնելու մասին: Զնայած լրագիրը նշում է, որ Վիկտոր-Էմմանուէլը,, տաք
 սրտով սիրում է ապաքին գեներալին,, բայց ճշմարտութիւնն այն է, որ
 Զ. Գարիբալդին թագավորական զորքի գերին է:

Պապականութեան հարցը ևս շատ բնորոշ էր,, Մեղու Հայաստանի,, լրա-
 գրին, քանի որ վերջինս ընդդիմադիր էր կրօնական խնդիրներում կաթոլի-
 1 Դույն տեղում:-----

2 „Մեղու Հայաստանի,, 1862, №14:

կական հայացքներին: Լրագիրը պայքարում էր պապական իշխանութեան
 ցուցան դեմ նաև հայկական միջավայրում:

„Մեղու Հայաստանի,, 1876 թ. համարներից մեկի առաջնորդը նվ-
 վում է արևմտահայերի քաղաքական կողմնորոշման և ազատագրման հարցի
 Լրագրի կարծիքով, հայ ազգը դեռևս այդ բովով չի անցել և դրա համար
 էլ չի վարող ընթացակ իտալիայի ուղիով: „Ինչպես, որ իրականպես
 Մաճահիւնները, Կավուներն ու Գարիբալդիները այդպիսիք չեն,, - գրում
 Լրագիրը,, - այսպես էլ Հայ ազգը իտալացի չէ: Այլ իրականպես մեր ա-
 քաղաքական գործիչները Դրիւոր, Մարկոս ու Կիրակոսներ, Բաթոսներ և
 Հակոբներ են, ուսյպես էլ մեր ազգը Հայ է, յուր այն վիճակով, որ
 նրան որոշել է նորա պատմութիւնը մինչև ցայժմ,,¹ Գարբալականը ըն-
 րում էր հայերի ազատագրման համար ինքնուրույն ուղի:

„Մեղու Հայաստանին,, Զ. Գարիբալդու մահվան կապակցութեամբ տպա-
 է նաև Տ. Ս.-ի՝ Տեր-Սարգսյանի նշանավոր հայագետ Պաւուստ Տեր-
 Մկրտչյանի թղթակցութիւն-հոդածը Խարիզից /20 մայիսի 1862 թ./:
 Գնահատելով և իմաստաւորելով Զ. Գարիբալդիի կատարած իտալիայի հա-
 մար, գրում էր. „Տրա գործը շատ մեծ է, բացարձակ, վերջացած և բա-
 ցատրութեան անկարող՝ նա իտալիան ազատեց,²:

Գարիբալդի պատկանյանը /1862-1863/ եմնդավառվել է իտալական ազատա-
 գրական շարժումներով, „Հյուսիս,, լրագրում և իր մի ջանքի գրված
 րում տեղ է տվել այդ շարժմանը: „Եվրոպայի մեջ կարծես,, - գրում է
 նա,, - Կարիբալդին վերջինը լինի, որ բնութայն ազատեց յուր հայրե-
 նիքը,³:

Շատ հետաքրքրական է Զ. Պատկանյանի „մի քար,, վերնագրով հոդված
 որը տպագրել է „Հյուսիսում,,⁴: Նա գտնում է, որ հայերենում ասպե-
 բաբը չունի այն նշանակութիւնը, ինչ ըրցարը: „...Վիկտոր-Էմմանու-
 էլը յուր գործոց մեջ ըրցար է կոչվում: Տպաւենոսին չհիշենք: Կարի-
 բալդին ճշմարիտ ըրցար է,⁵: Այս դեպքում ևս նա գերադասաւորում է

1 Դույն տեղում, 1876, №23:

2 Դույն տեղում, 1862, №61:

3 Ս. Հովհաննիսյան, նշված աշխատութիւնը, գ. 2, էջ 67:

4 „Հյուսիս,, 1863, №6:

Վիկտոր-էմմանուէլին, Նիպոլեոնին, Գարիբալդիին:

Դ. Պատկանյանը, ինչպէս իրավացիորեն նկատել է Աշ. Հովհաննիսյանը ազգի ազատագրութեան հարցերը կապում էր , ,բացառապէս ազգային լուսավորութեան հեռանկարների հետ,¹

1882 թ. , ,Արձագանքում, , տպագրւում է կոչերի , ,Խալիլա, , հոգւածի , ,Գարիբալդիի Նիպոլում, , հատվածը: Հեղինակը ակամատես է եղել Պ. Գարիբալդիի թաղմանը և նկարագրում է այն , ,Այո՛, Ջուզեպպե Գարիբալդին մի դուրսագալն էր, մի այնպիսի դուրսագալն, որի հավասարը երբևիցե ծնել է նախնի Հուստատանը կամ Հոովմը, մեզ հայտնի են Հոմերոսի, Պլուտարքոսի դուրսագալները. Գարիբալդին նոցա Օրինակն է,²

Ինչով էր Մաղաքիա Օրմանյանը /1841-1918/ առնչվում իտալական ազատագրական շարժման հետ: Դա իր , ,Խոհք և խոսք, , հիշողութեանն էր /Երուսաղեմ, 1929, էջ 84/ ակնածանքով էր գրում իտալացի մեծ հերոսի Պ. Գարիբալդիի հետ /1875 թ./ ունեցած իր հանդիպման մասին:

Խալիլայի պատմութեան համար 19-րդ դարը համարվել է , ,Մաճիքիի և կավուրի դար, , անուշով:

Ջ. Մաճիքիի և Կ. կավուրի մասին մամուլում տպագրվեցին դրական բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ / , ,Մասիս, , , ,Հյուսիսաօսլան, , ,Արշալույս Սրբաւոյան, , , ,Փարիս, , , ,Փորձ, , , ,Արձագանք, , և այլն/, որտեղ հայ հասարակական հոսանքների ներկայացուցիչները հավասարապէս արդարացրել են թե՛ Մաճիքիի և թե՛ կավուրի քաղաքականութիւնը:

Հայ ակաճավոր գրող և հասարակական-քաղաքական, նշանավոր գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը /1866-1948/ իտալիայում գտնվելով գրել է Հանապարհորդական նոթերը: Ավ. Ահարոնյանի , ,Խալիլայում, , /1903 թ./ գրքույկը ներկայացնում է իտալիայի միավորումից հետո ընկած ժամանակաշրջանի պատմութիւնը, երբ մարդիկ պայքարով և արյուն հեղելով վերաստեղծեցին իրենց հայրենիքը:

Խալիլայի պատմութեան մասին խորհելիս նրա աչքի առջև է գալիս նաև

1 Աշոտ Հովհաննիսյան, Նշված աշխատութիւնը, գ. 2, էջ 66:

2 , ,Արձագանք, , 1882, №1, էջ 11:

հայ ժողովրդի Հակատագիրը: Նա իտալացիների և հայերի պատմական Հակատագրերի ընդհանրութիւնը համեմատում է միմյանց հետ:

Ավ. Ահարոնյանը անկախ հայրենիքի գաղափարի հետ էր կապում նաև ժողովուրդների իդէերի իրականացումը:

Նա լինում է իտալիայի մեծ քաղաքներում՝ Հռոմում, Վենետիկում, Չենովալում և այլուր: , ,Եթե այսօր Վենետիկը մտել է իտալական մեծ հայրենիքի ճոցը, - գրում է Ավ. Ահարոնյանը, - այդ մեծ գործն ստեղծեց այն զարմանալի երրորդութիւնը, որի ձեռքն Գարիբալդին էր, հոգին կավուրը և գլուխը՝ Վիկտոր-էմմանուէլ,¹ Եվ այդ պատճառով երախտադէտ իտալիան էր մոռանում իր որդիների սխրանքը:

Չենովալում՝ քաղաքի նորաստեղծ հրապարակներից մեկում տեղադրված են , ,նոր իտալիայի մեծ որդիներին, , Մաճիքիի, Գարիբալդիի և Վիկտոր-էմմանուէլի արձանախմբերը:

Ավ. Ահարոնյանը Հանապարհորդութեան ավարտին կրկին անդրադառնում է իր հայրենիքին:

1907 թ. հուլիսի 4-ին նշվեց Պ. Գարիբալդիի ծննդյան 100-ամյա հոբելյանը, որը մեծ հանդիսութեամբ տոնվեց ոչ միայն իր հայրենիքում, այլև փրանսիայում, Անգլիայում, Շվեյցարիայում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայում:

Այս առիթով իտալիայի մայրաքաղաք Հռոմում տեղի ունեցան մեծ հանդիսութիւններ: Այդ Օրը, իտալացիները երթի էին ելել , ,հալիտեական քաղաքում, , , ճաղիկներ ու պատկեր էին դնում Պ. Գարիբալդու արձանախմբերի վրա:

Հայ պարբերական մամուլը /1907 թ. , ,Արմենիա, ,/Մարտիկ, , /Իլիլիպիկ/ և այլն/ ևս արձագանքեց Պ. Գարիբալդու հոբելյանին: Հաղարյան Հեմարանի ուսուցիչ Հովսեփ Բաղուսյանը լույս ընծայեց , ,Ազգային հերոս, , գրքույկը /1907 թ./: Հեղինակը մարմնավորում է Պ. Գարիբալդուն և, հետևելով եվրոպական մամուլին ներբողներ է նվիրում նրան, ներկայաց-

1 Ավետիս Ահարոնյան, Խալիլայում, Իրիլիկ, 1903, էջ 99:

նեւով որպէս , , 19-րդ դարվա ամենից թշվառ, ամենից ճնշված ժողովրդի, ,
 , , ազգային հերոսի, , :

1891-1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանի բնակչութեան զանգվածային շարժե-
 լից հետո թուրքիայում. երեք նշանավոր գարիբալդիականներ Օգնեցին հայե-
 րին:

Հենրիկոս Վիթոն որպէս վեց մեծ տերութիւնների հանձնախմբի ղեկավար
 1896 թ. այցելեց Չեյթան, մնաց այնտեղ և նախաձեռնեց թուրքերի ու հա-
 յերի միջև հաշտութեան դաշնագիր կնքելուն:

Իտալական ազգային հերոսներ Ռիչչիոտտի Գարիբալդին /Չ. Գարիբալդու-
 Կրոսեր Երդին Է-Հ.Ս. / և Միլիլարե Զիպրիանին նամակներ ուղղեցին հայ
 ժողովրդին /Հռոմից և Փարիզից, 1899 թ. / և այդ ծանր ժամանակներում
 ստատր կանգնեցին հայոց դատին:

Տրվում է լիկետիք Իսահակյանի , , Գարիբալդիականը, , պատմվածքի պատմա-
 կան հենքը, որտեղ բացահայտվում է հայր Չիովանիի պատմական անհնավորու-
 թյունը լիկետիք և մասնակցութիւնը իտալական ազգային-ազատագրական շարժ-
 մանը՝ , , լիկայան որսորդներին, , , , Հազարյակի, , , Հռոմի գրավման համար՝
 Ասպրոմոտտի և Մենտանի ճակատամարտերին, հաշվում հերոսի՝ հայր Չիո-
 վանիի տալիքը և այլն:

ԵՋՐԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. , , Երիտասարդ Իտալիայի, , Օրինակով 29-30 տարի անց Պետերբուրգում
 և Մոսկվայում հիմնվեց , , Երիտասարդ Հայաստան, , զաղտնի հեղափոխական
 խմբակը: Պրահում գործում էին Ռուսաստանի գույր մայրաքաղաքներում
 Կրթութիւնը ստացած հայ երիտասարդները: 1862-1865 թթ. թիֆլիսում գոր-
 ծում էր համառուն խմբակի մասնաճյուղը: , , Երիտասարդ Հայաստանը, , կազ-
 մակերպեց թիֆլիսի 1865 թ. համարական շարժումը ուղղված իշխանութիւն-
 ների դեմ: Նրա ղեկավարն էր Գր. Խիւրիդանցը, իսկ ռգեշնչողն էր Պ. Շան-
 շյանը: Պարավերջին , , Երիտասարդ Հայաստանը, , նորից ճլարակոչ:

Բ. Մեր կարծիքով, 19-րդ դարի կեսին հայ հասարակական մտքի՝ զարգաց-
 ման պատմութեան մեջ գործել են ինչպէս ավանդաբար ընդուն-
 ված էր, այլ երեք հոսանք:

Գ. Իտալիայի Վերածնութեան պատմութեան հարցերին դրականորեն ա-
 դարձել են հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչ
 նկատի ունենալով և հայ իրականութիւնը: Հայ ժողովրդի ազգային-ա-
 դրութեան հարցերում բուրժուական-լուսավորականների և ազգային-ա-
 ղականների հայացքները երբեմն իրար մոտենում էին:

Հեղափոխական-դեմոկրատներն իտալիայում ուղում էին տեսնել դեմո-
 տական հանրապետութիւն, բուրժուական-լուսավորականները՝ բուրժու-
 հանրապետութիւն, իսկ ազգային-պահպանողականները՝ ձգտում էին ուժ-
 միապետական իշխանութեան, ավելի ճիշտ՝ սահմանադրական միապետութիւն
 Այս նույն գաղափարները նրանք փորձում էին տարածել նաև հայ իրակ-
 թյան վրա:

Եթե հեղափոխական-դեմոկրատները կողմնակից էին հայ ժողովրդի ազ-
 գորմանը հեղափոխական ապստամբական պայքարի միջոցով /դրանց ավելի
 միացավ Գր. Արծրունին/, ապա բուրժուական-լուսավորականներն ու
 յին-պահպանողականները ձգտում էին հասնել ազատութեան առանց արյու-
 թափելու և զրգուշկութեամբ բռնապետներին:

Դ. Մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը Կ. Պոլսի , , Բարեզ-
 կան ընկերութեան, , միջոցով կապեր էր հաստատում լուսնոյն սլավոնա-
 ինչպէս նաև իտալական շարժումների ղեկավարների հետ:
 Ռուս հեղափոխականներ Մ. Բակունինը, Ս. Դերցեյնը, Ն. Պ. Օգարյովը
 Ն. Ա. Սեւեռն-Սուլովսկիք և ուրիշներ ուղում էին Չ. Գարիբալդին որ-
 սամանակի նշանավոր գործարար հրավիրել ղեկավարելու համաեւրոպակա-
 ազգային-ազատագրական շարժումները: Այդ գործում նրանց Օգնում էր
 Նալբանդյանը, որը իր շուրջն էր համախմբել արևմտահայ առաջադեմ գոր-
 ծիչներին: Պեմոկրատներ Հ. Սրվաճյանը, Ս. Թադևոսյանը, Ստ. Ոսկանյանը
 Հ. Բյաթիկյանը, Ա. Հայկունին, Կ. Փանոսյանը, Մ. Պեշկեթլյանը, Գ.
 Զիլինիքյանը, Մ. Մամուրյանը և ուրիշներ ուղում էին ռոքի հանել
 հայութեանը: Մտավորականների այս խումբը կապերի մեջ էր գտնվում Չ.
 Թունի 1862 թ. ապստամբների հետ: Նրանք ազդել էին իտալական ազգա-
 ազատագրական շարժումից:

Ե. Մ. Նալբանդյանի գործընկեր, արևմտահայ դեմոկրատ Հ. Սրվաճյան

,,նոր ժամանակի դուռնակները,՝ Ղ. Գաբրիելի Թրինակով աշխատում էր հայ,,նոր սերունդին սիրտն էլ ընդացնել,, հայրենիքի ազատագրության համար:

Զ. Կարծում ենք,որ Մ. Մալբանդյանի մոտ գտնված ճածկագիր /զաղտնա- գիր/ բառարանի հեղինակը, ո՛չ թե ինքն է, այլ նրա գործընկերը՝ Ս. Թադ- լորյանը, որ ավելի վաղ էր կապեր հաստատել Ղ. Մալբանդյանի և այլոց հետ: Է. Խալախյան ազատագրական շարժման ընթացքում /1860-1861թթ./ Խալախ- այի այն ժամանակվա մայրաքաղաք թուրինում ,, l'Italie ,, անունով Զրանսերեն թերթ էր հրատարակում Ստ. Ոսկանյանը: Հայ պատմագրության մեջ երբեմն գերազանահատվում է հայերի կատարած դերը Խալախյան շարժման մեջ, Օրինակ սեռը տեսակետ կա այն մասին, որ Ստ. Ոսկանյանը եղել է Կալուրի երկու որդիների Զրանսերեն լեզվի ուսու- ցիչը: Այդ տեսակետը ընդադատվում է աշխատության մեջ:

Ը. Ստ. Մալբանդյանը ,,Հյուսիսսիսիայում,, եղիազար Տեր-Հարություն- յանը ,,Եղբայրասերում,, Մ. Մամուլյանը ,,Արևելյան մամուլում,, Դր. Սրբուհյանը ,,Մշակում,, իրենց դրական կարծիքն են հայտնել Խալախյան ազատագրական շարժումների վերաբերյալ:

Թ. Հայ հասարակական գործիչների ճնշող մեծամասնությունը դրվատների խոսքեր է ուղղել Խալախյան վարչապետ Կ. Կալուրի հասցեին: Նրանցից իր հայացքներով տարբերվում էր Մ. Մալբանդյանը, որը դատարկում է Կ. Կա- լուրի քաղաքականությունը: Այս հարցում Մ. Մալբանդյանը ընթացել է ռուս հեղափոխական-դեմոկրատներ Մ. Գերնիշևսկու և Մ. Դոբրոլյուբովի ուղիով, որոնք քաղաքական կարծիքի են եղել Կ. Կալուրի գործի նկատմամբ: Դ. Լաֆտին Խալախյան շարժումների հարցին դիմել է անուղղակի ձևով: Սկզբից Կ. Կալուրի շարժումների հարցին դիմել է անուղղակի ձևով: Սկզբից Կ. Կալուրի շարժումների հարցին դիմել է անուղղակի ձևով:

Դ. 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Խալախյան ազատագրական շար- ժումների վերաբերյալ հայ իրականության մեջ տպագրված բազմաթիվ նյու- քերը մեկ անգամ ևս ապացուցում են այն ճշմարտությունը, որ համանման հակառակորդ ունեցող ժողովուրդների ազատագրական պայքարը չեղարկող դուրս մնալ հայ մտավորականության տեսադատից: Իսկ Կալուրի հիմնահարցին վերաբերող աշխատությունները, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել հայ

պարբերական մամուլում, արխիվային նյութերում և պատմագիտական գիտազ- րույթի գրականության մեջ:

Մեծահայրության բեմադրվ տպագրված գիտական աշխատությունների ցանկը

- 1 խալախյան ազատագրական շարժման արևադարձները հայ պարբերա- կան մամուլում /1850-1870 թթ./, ,,Պատմա-բանասիրական հանդես,, 197- 198, էջ 125-137:
- 2 Խալախյան ազատագրական շարժումները և նրանց արևադարձները հայ իրականության մեջ: Ղրբույկ-Խ. Մեծկյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտ, Եր., 1980 թ., 5 տպ. մամուլ, էջ 1-54:
- 3 Միլբայել Մալբանդյանը և Խալախյան ազատագրական շարժումը, ,,Սովետական մանկավարժ,, 1980 թ., 198, էջ 60-66:
- 4 Կալուրը հայ հասարակական մտքի զնահատմամբ /1850-1870 թթ./, Բան- բեր Հայաստանի արխիվներին,, 1981 թ., 198, էջ 110-129:
- 5 Խալախյան ազատագրական շարժման արևադարձները հայ պարբերա- կան մամուլում /19-րդ դարի 70-80-ական թթ./, Բանբեր Հայաստանի ար- ևիվներին,, 1984 թ., 198, էջ 134-142:
- 6 ,,Երիտասարդ Խալախ,, և ,,Երիտասարդ Հայաստան,, խմբակների գործու- նեությունը հարցի շուրջը,- Թեղիս Խ. Մեծկյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտ, Եր., 1984, էջ 46-47:
- 7 Հայ հասարակական հոսանքների ներկայացուցիչները և Խալախյան ազատա- գրական շարժումները /19-րդ դարի 50-80-ական թթ./, ,,Հայաստանի պատ- մական կապերը հարևան երկրների և ժողովուրդների հետ,, Ժողովածու, Եր., 1986 թ., 4, էջ 108-111:
- 8 Խալախյան ազատագրական շարժումների հայկական արևադարձները /19-րդ դարի 50-80-ական թթ./, Խ. Մեծկյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտ, Եր., 1988, 6 տպագրական մամուլ, էջ 1-98:
- 9 ,,Երիտասարդ Հայաստան,, խմբակի գործունեությունը հարցի շուրջը,- Բանբեր Հայաստանի արխիվներին,, 1988 թ., 198, էջ 129-141:
- 10 Գաբրիելիականները հայ ժողովուրդի հակառակորդ մասին,- ,,Սովետական մանկավարժ,, հանդեսի 1989 թ., 199, էջ 76-80:
- 11 Խալախյան ազատագրական շարժման արևադարձները ,,Մեղու Հա-

- 12 իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների արևադարձային , , չլուս-
տատվել , , ամսագրի և , , Մշակ , , Լրագրի էջերում , , , Դիտական աշխատու-
թյունների միջոցով հանուն ժողովածու , , Երևանի պետական համալսարան , Եր . ,
1989 , արտ . 2 , էջ 59-115 :
- 13 իտալական և հունգարական ազատագրական շարժումների արտացոլումը
 , , Դիտական , , հանդեսում , , , Հայաստանի պատմական կապերը հարևան երկր-
ների և ժողովուրդների հետ , , ժողովածու , Եր . , 1989 թ . , հ . 2 , էջ 59-70 :
- 14 Գաղթի և Պատկանյանը և Իտալիայի ազգային-ազատագրական շարժումը , -
 , , Դիտական և տեխնիկա , , հանդեսի 1989 թ . , № 2 , էջ 17-20 :
- 15 իտալական ազգային-ազատագրական շարժման արտացոլումը , , Երկրագրում , ,
Լրագրում , - , , Պատմա-բանասիրական հանդես , , 1989 , № 4 , էջ 233-235 :
- 16 Պետրոս Շանշյանը և թիֆլիսի 1865 թ . համարական շարժումը , - , , Բան-
բեր Հայաստանի արխիվներ , , , 1990 թ . , № 1 , էջ 219-227 :
- 17 իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները հայ ազգային-պոստմոդեր-
նականների գնահատմամբ , - Բեգիս Ի . Սերվյանի անվան Հայկական պետական
մանկավարժական ինստիտուտ , Եր . , 1990 թ . , էջ 118-120 :
- 18 Շոր Եյուրբեր , , Երիտասարդ Հայաստան , , կազմակերպության վերաբեր-
յալ , - , , Բանբեր Երևանի համալսարանի , , 1990 թ . , № 2 , էջ 214-219 :
- 19 Նեոլի , , Մանուկ Հայաստան , , աշխատություններ , - Հրապարակման առաջաբա-
նը գրել , տեքստը տպագրության է պատրաստել ու ծանոթագրել պատմական
գիտությունների թեկնածու , դոցենտ Հրաչյա Սամարյանը , - , , Բանբեր Հայաս-
տանի արխիվներ , , , 1990 թ . , № 3 , էջ 13-47 :
- 20 իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները և նրանց դասերը , -
 , , Բանբեր Երևանի համալսարանի , , 1991 թ . , № 2 , էջ 125-133 :
- 21 Լեոյի , , Մանուկ Հայաստան , , աշխատություններ շարունակություն , -
 , , Բանբեր Հայաստանի արխիվներ , , , 1991 թ . , № 3 , էջ 3-42 :
- 22 իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները հայ հասարակական
մտքի գնահատմամբ / 19-րդ դարի երկրորդ կես / , - , , Լրագրի հասարակական
գիտություններ , , , 1992 , № 1 , էջ 107-116 :
- 23 Դալուստ Տեր-Մկրտչյանը Գարիբալդիի մասին , - , , Բանբեր Երևանի հա-
մալսարանի , , , 1992 , № 2 , էջ 201-203 :

- 24 Н. Абемян, "Восстание Тифлиских амкаров в 1865 г., текст опубли-
Г. А. Асмариан, , , Բանբեր Երևանի համալսարանի , , 1993 թ . , № 3 , էջ 121-122 :
- 25 Շորհայտ ուսումնասիրություն թիֆլիսում 1865 թ . համարական շարժ-
ման մասին , - , , Իրան նամակ , , , 1994 , № 9 , էջ 27-28 :

Асмариан Грачья Ашотович

Итальянское национально-освободительное движение в оценке армян-
ской общественной мысли / вторая половина XIX века /.

Аннотация докторской диссертации.

Во введении-обосновывается актуальность исследуемой темы. Показа-
заны цель, основные задачи и новизна работы, дается критический
обзор исторической литературы.

В первой главе-делается анализ Итальянского национально-освобо-
дительного движения / 80-ые гг. XVIII в.-70-ые гг. XIX в. /.

Во второй главе-представляется общественно-политическое положе-
ние Армении во второй половине XIX века.

В третьей главе-обсуждена деятельность кружка "Молодая Армения"
в Петербурге, в Москве и в Тифлисе / 1859-1865 гг. / , их цели и за-
дачи. Петрос Шаншян / как идейный руководитель кружка / и амкарское
восстание 1865 г. в Тифлисе. "Новые всходы".

В четвёртой главе-отношение армянских общественно-политических
деятелей к итальянскому национально-освободительному движению.

Впервые делается попытка положительную оценку трёх общественно-
политических направлений XIX века 50-60-х гг.: революционно-демо-
кратического / М. Налбандян и его соратники-А. Свачян, С. Тагворян,
Ст. Восканян, А. Айкуни, Гр. Чилинкирян, М. Мамурян и др. / , бур-
жуазно-просветительского / Ст. Назарян 50-60-ые гг. и Гр. Арцруни
70-80-ые гг. XIX в. / , национально-консервативного / Г. Айвазовский,
П. Шаншян, П. Симонян, К. Езян, М. Орманиян, К. Шахназарян, Г. Нат-
канян, Г. Тер-Миртчан и др. / по отношению к итальянскому националь-
но-освободительному движению.

Работа имеет научно-практическую значимость. Некоторые её поло-
жения можно использовать при написании вузовских учебников, по
истории, при чтении лекции спецкурсов, а также в процессе научно-
исследовательской работы.